

**De oorlog heeft er flink ingehakt, dat mag u gerust weten.
Een generationele lectuur
van auteurs uit het geboortecohort 1919-1921**

DEEL I

Jan Konst, Freie Universität Berlin

Ruim tachtig jaar geleden heeft Karl Mannheim (1893-1947) met het artikel ‘Das Problem der Generationen’ (1928) het fundament onder het moderne onderzoek naar generaties gelegd. (Mannheim 1964) Zelfs nog in de eenentwintigste eeuw positioneren sociale wetenschappers hun werk over generationele kwesties tegen de achtergrond van deze baanbrekende publicatie. (Zinnecker 2003) Mannheim bezag generaties niet in de biologisch-genealogische zin als opeenvolging van grootouders, ouders en kinderen, maar hij vatte ze als een sociaal-maatschappelijk fenomeen op. Generaties bestaan in zijn optiek uit mensen die min of meer even oud zijn en die in een bepaald tijdsgewricht samen opgroeien en ook samen oud worden. In het voetspoor van de filosoof en psycholoog Wilhelm Dilthey (1833-1911) benadrukt Mannheim dat het verschijnsel van ‘gelijktijdigheid’, dat een generatie karakteriseert, méér dan uitsluitend chronologische implicaties heeft. Het eenvoudige feit dat de individuele leden van een generatie uit dezelfde geboortejaren stammen, voert er onvermijdelijk toe dat ze bepaalde ervaringen delen. En die ervaringen smeden hen als groep samen:

Gleichzeitig aufwachsende Individuen erfahren in den Jahren der größten Aufnahmebereitschaft, aber auch später dieselben leitenden Einwirkungen sowohl von seiten der sie beeindruckenden intellektuellen Kultur als auch von seiten der gesellschaftlich-politischen Zustände. Sie bilden eine Generation, eine Gleichzeitigkeit, weil diese Wirkungen Einheitlich sind. (Mannheim 1964:516)

Om de ervaring van saamhorigheid tussen leeftijdsgenoten, of anders gezegd hun generationeel bewustzijn te benoemen, hanteerde Mannheim het filosofische begrip *entelechie*. Dat betekent zo veel als ‘eine Zielstrebigke Kraft oder eine Fähigkeit, welche die weitere Entwicklung eines Organismus bewirkt bzw. reguliert.’ (Zinnecker 2003:40) De term van Mannheim wordt in de huidige sociologie niet meer gebruikt, maar men prefereert begrippen als het door Bourdieu gebedigde *habitus*, of ook ‘collectieve identiteit’ en ‘mentaliteit’ om de gemeenschappelijke denkbeelden en idealen van een generatie te benoemen. Daarbij is men het er met Mannheim over eens, dat generaties een sterkere samenhang vertonen wanneer de leden ervan tussen globaal hun vijftiende en vijfentwintigste levensjaar met ingrijpende maatschappelijke processen geconfronteerd worden. (Giesen 2003:60) Juist ook omdat de jaren van de adolescentie en de vroege volwassenheid door een grote psychische ontvankelijkheid gekenmerkt worden, is deze tijd bepalend voor de vorming van een generatiebesef. De Nederlandse socioloog J.A.A. van Doorn wijst in dit verband speciaal op de uitwerking van gedeelde oorlogservaringen. Ze kunnen ertoe leiden dat ‘specifieke gedragspatronen en mogelijk sociale formaties [ontstaan] die zich langere tijd weten te handhaven, relatief ongevoelig voor de inmiddels optredende maatschappelijke en culturele veranderingen.’ (Van Doorn 2002:25)

Beschouwt men een generatie zodoende als een *Schicksalsgemeinschaft* (Mannheim 1964:547) of een *lotsgemeenschap* (Van Doorn 2002:60), dan wordt het mogelijk historische perioden aan de hand van generaties onder te verdelen. Steeds weer ontstaan nieuwe generaties met een eigen identiteit en juist ook omdat deze identiteit relatief stabiel heet te

zijn, kan men de leden van de betreffende generaties voor de duur van een mensenleven als groep volgen. Tegen deze achtergrond onderkent de moderne sociologie meestal vijf afzonderlijke generaties in de twintigste eeuw: de Vooroorlogse Generatie (geboortejaren 1910-1930), de *Silent Generation* (geboortejaren 1930-1945), de Protestgeneratie (geboortejaren 1945-1955), de *Lost Generation* (geboortejaren 1955-1970) en de Televisie- of Digitale Generatie (geboortejaren na 1970). (Bude 1987; Hörisch 1997; Leggewie 1995) Binnen de Nederlandse sociologie heeft in het bijzonder ook Henk Becker in zijn boek *Generaties en hun kansen* geprobeerd de vijf hier genoemde generationele identiteiten te beschrijven. (Becker 1994) Hij bekijkt onder welke omstandigheden de leden van de verschillende generaties opgroeiden, met wat voor een wereld zij geconfronteerd werden en welke gemeenschappelijke denkbeelden en mentaliteiten zij ontwikkelden. Zijn boek laat zich daarmee lezen als een profielschets van de vijf generationele eenheden die de twintigste eeuw heeft voortgebracht.

Op internationale schaal is er tijdens de afgelopen decennia veel onderzoek naar generaties gedaan, wat ongetwijfeld te maken heeft met het verklarend potentieel dat in de *habitus* van een generatie besloten ligt. Maar tegelijkertijd vielen er regelmatig kritische stemmen te beluisteren, speciaal ook met het oog op het onloochenbare spanningsveld tussen generationeiteit en individualiteit. Generatiewetenschappers wordt meer dan eens voor de voeten geworpen dat zij zich al te veel op het gemeenschappelijke en te weinig op het afwijkende zouden richten. Evenzo vraagt men zich af of generaties wel zo stabiel zijn als graag gesuggereerd wordt. In de loop van hun leven ontwikkelen mensen zich en de consequenties die dit voor de coherentie van een generatie heeft, zouden onvoldoende doordacht zijn. In een principieel artikel met de programmatische titel ‘Sind Generationen identisch?’ heeft zich de Duitse historicus Lutz Niethammer, die zich in zijn werk speciaal ook met het verschijnsel van de collectieve identiteit heeft beziggehouden, over deze twee kritiekpunten gebogen. (Niethammer 2003) Ook hij onderkent het gevaar dat men de individuele eigenheid van de leden van een generatie uit het oog verliest en oordeelt dat generaties vaak als al te statische en onveranderlijke grootheden worden voorgesteld. Desondanks pleit hij ervoor het denkmodel van de generatie niet op te geven. In zijn ogen gaat het om een – in een haast onnavolgbaar Duits – ‘hypothetischer Verständigungsvorschuß’ (Niethammer 2003:13), een zingevende eenheid dus die als zoeklicht functioneert om breed gedragen denkbeelden en mentaliteiten op het spoor te komen.

Literatuurwetenschap en generationeiteit

In het literatuurwetenschappelijk onderzoek wordt het generatiebegrip gehanteerd om groepen auteurs met min of meer dezelfde leeftijd te isoleren. (King 1971; Laan 2003) De bekendste schrijversgeneraties van de Nederlandse literatuur zijn ongetwijfeld die van de Tachtigers en de Vijftigers. Op een structurele schaal is er binnen de literatuurgeschiedschrijving evenwel geen sprake van een generationele benadering. (Ruiter 1998:54-55) Het gaat met de Tachtigers en de Vijftigers in feite om op zichzelf staande gevallen en er zijn – wanneer men voorbijgaat aan Knuvelders weinig overtuigende *Beknopt handboek tot de geschiedenis der Nederlandse letterkunde* (1982) – geen literatuurhistorici die de geschiedenis van de moderne Nederlandse letterkunde beschrijven als een opeenvolging van steeds nieuwe literaire generaties. Bovendien moet op een essentieel verschil gewezen worden in de wijze waarop het generatiebegrip uitgelegd wordt binnen de sociale wetenschappen enerzijds en de literatuurwetenschap anderzijds. Met formuleringen als de *Silent generation* of de Protestgeneratie worden in principe alle mensen bedoeld die in de betreffende geboortejaren het licht zagen. Wanneer gesproken wordt over de Tachtigers of Vijftigers is het nadrukkelijk

niet de bedoeling een zo groot mogelijk collectief te formeren, maar gaat het er juist om auteurs op grond van hun werk en poetica van leeftijdsgenoten af te zonderen. In de jaren tachtig van de negentiende eeuw en tijdens de vijftiger jaren van de vorige eeuw betraden veel meer jonge schrijvers het literaire podium dan de genoemde Tachtigers en Vijftigers. Op grond van de aard van hun werk valt hun het generatiepredikaat niet ten deel, zodat men kan stellen dat het concept van de literaire generatie in principe op uitsluiting en exclusiviteit is gericht.

In deze bijdrage wil ik komen tot een analyse van het werk van een veertiental auteurs die niet op grond van hun literatuuropvattingen, maar op basis van hun geboortjaar geselecteerd zijn. De aandacht gaat daarbij uit naar de in het voorgaande kort aangestipte Vooroorlogse Generatie (1910-1930) en om te komen tot een corpus dat binnen het onderhavige bestek aan de orde gesteld kan worden, heb ik gekozen voor de geboortejaren 1919-1921, zogezegd het hart van deze generatie. (Becker 1994:33) Daarbij werden enkele aanvullende criteria aangelegd. Er is gezocht naar auteurs die vóór hun veertigste levensjaar debuteerden en een literair oeuvre tot stand gebracht hebben dat zich over tenminste vier decennia uitstrekt. Daarnaast was de Nederlandse nationaliteit een voorwaarde en moesten de betreffende auteurs (het overgrote deel van) hun jeugd én de oorlogsjaren in Nederland doorgebracht hebben. Op die manier is het volgende onderzoekscorpus ontstaan:

1. Geert van Beek (°1920 te Gennep)
2. Max Dendermonde (°1919 te Winschoten)
3. Jan G. Elburg (°1919 te Wemeldinge)
4. Guillaume van der Graft (°1920 te Rotterdam)
5. Jan ter Haar (°1920 te Hilversum)
6. Willem Frederik Hermans (°1921 te Amsterdam)
7. Louis Theodorus Lehmann (°1920 te Rotterdam)
8. Willem G. van Maanen (°1920 te Kampen)
9. Marga Minco (°1920 te Ginneken)
10. Helene Nolthenius (°1920 te Amsterdam)
11. Paul Rodenko (°1920 te Den Haag)
12. Jan Spierdijk (°1919 te Amsterdam)
13. Jan Willem Schulte Nordholt (°1920 te Zwolle)
14. Hans Warren (°1921 te Borssele)

In de literatuurgeschiedschrijving krijgen deze auteurs, van wie er zeven overwegend poëzie en zeven voor het overgrote deel proza geschreven hebben, niet de gelijke aandacht. Zo gaat Ton Anbeek in zijn *Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1885-1985* (1990) uitsluitend in op het werk van Jan G. Elburg, W.F. Hermans en Paul Rodenko. Ook in *Nederlandse literatuur, een geschiedenis* (1993) onder redactie van M.A. Schenkeveld-van der Dussen kan alleen dit drietal zich op een meer inhoudelijk gerichte bespreking verheugen. L.Th. Lehmann komt even aan de orde in een opsomming van recensenten uit de jaren zestig en Hans Warren figureert uitsluitend als samensteller van de bloemlezing *Spiegel van de Nederlandse poëzie* (1980). De naam van de overige negen auteurs valt in de geschiedenis van Schenkeveld zelfs niet eenmaal. Ook in het meest recente literatuuroverzicht van Hugo Brems blijven veel van de schrijvers van het hier samengestelde onderzoekscorpus onvermeld. In *Altijd weer vogels die nesten beginnen. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1945-2005* (2006) wordt het werk van Jan G. Elburg, Guillaume van der Graft, W.F. Hermans, Marga Minco, Paul Rodenko en Hans Warren inhoudelijk aan de orde gesteld. De overigen blijven ongenoemd of worden hooguit terloops vermeld.

Het is niet altijd eenvoudig de hier ter discussie staande auteurs literairhistorisch te plaatsen. Het best lukt dat in het geval van degenen naar wie in de literatuurgeschiedenissen de aandacht in hoofdzaak is uitgegaan. Hermans wordt bijvoorbeeld gerekend tot een groep proza-auteurs die in de decennia na de Tweede Wereldoorlog een ontluisterend beeld van de werkelijkheid gaven en een wereld oproepen waarin idealen hebben afgedaan; naast W.F. Hermans wordt onder anderen gewezen op Anna Blaman en Gerard Reve. (Anbeek 1990:181-199; Brems 2006:47-53). Jan G. Elburg en Paul Rodenko worden beiden tot de richting van de Vijftigers gerekend. (Anbeek 1990:200-220; Brems 2006:109-126) De overige dichters uit de groep van veertien auteurs worden op grond van een zekere traditionaliteit en vormvastheid vooral ook in contrast tot de Vijftigers gedefinieerd. Men betitelt ze – zoals Guillaume van der Graft en J.W. Schulte Nordholt – als *Windroos*-dichters, naar de gelijknamige, door Ad den Besten geredigeerde reeks. (Fokkema 1999:92-93) Of ze worden op grond van hun thematiek – het gevoel van verlatenheid, de centrale rol van de vergankelijkheid en de onvervulbaarheid van de liefde – in de romantische traditie geplaatst. In dit verband valt te denken aan Hans Warren en Jan Spierdijk.

Met de plaatsbepaling van de prozaschrijvers ligt het niet veel eenvoudiger. Over het algemeen hebben zij psychologische romans geschreven die zich in het hier-en-nu van de veertiger en vijftiger jaren van de twintigste eeuw afspelen. Een uitzondering vormt tot op zekere hoogte Max Dendermonde, die enkele keren met *science fiction*-motieven werkt. Hij wordt nog wel eens in de hoek van de fantastische literatuur geplaatst – wat gezien zijn totale oeuvre overigens een weinig sluitende kwalificatie is. (Chamuleau 1987:8) Veel van de auteurs worden in de secundaire literatuur vooral ook als eenlingen neergezet en wanneer men bijvoorbeeld de betreffende essays in het *Kritisch Literair Lexikon* overziet, dan valt op dat ze nooit in bepaalde stromingen geplaatst worden. Hooguit vergelijkt men hun werk met dat van meer of minder bekende voorgangers. Zo worden de romans van Geert van Beek in verband gebracht met Gerard Walschap en Marnix Gijsen (Van de Sande 1982:6), Max Dendermonde wordt in één adem met Jan de Hartog en A. den Doollaard genoemd (Chamuleau 1987:8), Willem G. van Maanen heet een zekere verwantschap met Willem Elsschot en Simon Vestdijk te hebben (Van der Pol 2006:16) en Marga Minco wordt in de lijn van Anton Tsjechov en Franz Kafka gezien. (Middeldorp 2005:12)

Op grond van de behandeling van de veertien auteurs in de literatuurgeschiedenissen en gezien de literairhistorische plaats die men hun toekent, kan slechts geconcludeerd worden dat er van een hoogst heterogene groep sprake is. Ogenschijnlijk hebben ze, afgezien van hun geboortjaar, weinig met elkaar gemeenschappelijk. Dat ze hier desondanks gezamenlijk behandeld wordt, vindt een verklaring in de hypothese dat er bij deze auteurs sprake zou kunnen zijn van een generatiebesef, van een gedeelde *habitus* die zich ook in hun literaire werk aftekent. Om deze hypothese te toetsen wordt in het navolgende hun oeuvre onder de loep genomen tot globaal het jaar 1960. Daarbij zullen in principe alleen inhoudelijke dimensies belicht worden. Formele aspecten – waarnaar de aandacht in een literairhistorische context vaak primair uitgaat – blijven in beginsel buiten beschouwing. Op de achtergrond staat bij dit alles een methodologische vraag, want aan de hand van het hier vastgelegde onderzoekscorpus wil ik op exemplarische wijze bezien of het zin maakt een sociologisch bepaald generatiemodel toe te passen in plaats van het generatiebegrip dat in de literatuurwetenschap gangbaar is.

Een Schicksalsgemeinschaft

De oorlogsjaren waren voor de veertien zojuist geïdentificeerde auteurs niet alleen jaren van stagnatie, maar ook jaren waarin ze hun eigen leven en dat van hun geliefden op allerlei manieren bedreigd zagen. Onderdrukking en vervolging lagen overal op de loer en ook

wanneer men niet persoonlijk door de nationaal-socialisten in het vizier genomen werd, bleek het op de grens van jeugd en volwassenheid extreem moeilijk een eigen weg in het leven te vinden. Zo moesten gezonde jongemannen bedacht zijn op een oproep van de *Arbeitseinsatz*, die hen als dwangarbeider naar een fabriek in Duitsland zou voeren. De zogenaamde Loyaliteitsverklaring (1943) legde het universitaire leven lam en dwong vele jonge mensen te stoppen met studeren of bracht hen er zelfs toe van een studie af te zien. Door de instelling van de Kultuurkamer (1941) was het bovendien zo goed als onmogelijk literaire ambities te verwezenlijken. En dan nog ondervond iedereen aan den lijve de algemene schaarste, die een treurig hoogtepunt vond in de hongervinter van 1944-1945. In de persoonlijke biografie van de veertien genoemde auteurs tekenen zich de gevolgen van de oorlog dan ook scherp en vaak schrijnend af.

Marga Minco overleefde als enige van haar joodse familie de Holocaust en was als onderduikster aangewezen op de hulp en offerbereidheid van derden. Jan G. Elburg was in de meidagen van 1940 soldaat en werd na de capitulatie enige tijd in Stargard Szczeciński (Polen) krijgsgevangen gehouden. J.W. Schulte Nordholt zat een jaar in een Duitse gevangenis (1942-1943) vanwege het verspreiden van illegaal drukwerk. Ook Jan Spierdijk werd geïnterneerd en verbleef vanwege contacten met het verzet en anti-Duitse publicaties in het gijzelaarskamp Haaren. Anderen maakten van nabij oorlogshandelingen mee. De Rotterdammer Guillaume van der Graft moest toezien hoe zijn geboortestad door het Duitse bommentapijt van mei 1940 voor een groot deel verwoest werd. In maart 1945 werd het ouderlijk huis van Paul Rodenko bij het onbedoelde Britse bombardement op het Haagse Bezuidenhout van de aardbodem gevaagd. Geert van Beek kon in februari 1944 ternauwernood aan het (eveneens onbedoelde) bombardement op Nijmegen door de Amerikanen ontkomen. En Hans Warren was er tijdens de slotfase van de oorlog getuige van hoe de Duitse troepen zich op het Zeeuwse platteland voorbereidden op een allesbeslissende confrontatie met de geallieerden. Enkele van de veertien auteurs waren actief in het – al dan niet gewapende – verzet, te weten Jan G. Elburg, Jan ter Haar, Willem G. van Maanen en J.W. Schulte Nordholt. Guillaume van der Graft werd, nadat hij geweigerd had de loyaliteitsverklaring te ondertekenen, naar Berlijn gedeporteerd en bracht er de jaren 1943-1944 als *Fremdarbeiter* door. Anderen – bijvoorbeeld Max Dendermonde, L.Th. Lehmann en W.F. Hermans – onttrokken zich aan de *Arbeitseinsatz* door onder te duiken. Het lot van dwangarbeider bleef Jan ter Haar ten slotte alleen bespaard, omdat hij afstand deed van zijn toekomstplannen en een bescheiden positie als magazijnbediende in het door zijn vader geleide familiebedrijf aanvaardde.

Na de oorlog moesten de vertegenwoordigers van het geboortecohort 1919-1921 de draad weer oppakken en zagen zij zich voor de taak gesteld op de een of andere manier de weg terug naar de normaliteit te vinden. Door de vijf tussenliggende oorlogsjaren begon hun maatschappelijke carrière op een beduidend latere leeftijd dan te doen gebruikelijk. Opvallend is dat zes van de veertien auteurs alsnog zijn gaan studeren, of een reeds eerder aangevangen studie voltooid hebben. Het gaat om: Geert van Beek (Nederlands), Guillaume van der Graft (theologie) W.F. Hermans (fysische geografie), L.Th. Lehmann (rechten, en later archeologie), Paul Rodenko (psychologie en vergelijkende literatuurwetenschap) en J.W. Schulte Nordholt (geschiedenis). Uiteindelijk zijn de hier besproken auteurs in een relatief gering aantal verschillende beroepen terechtgekomen. Max Dendermonde, Willem G. van Maanen, Marga Minco, Jan Spierdijk en Hans Warren kozen voor een journalistieke loopbaan. Voor een betrekking in het middelbaar en hoger onderwijs opteerden Geert van Beek (leraar Nederlands), Jan G. Elburg (docent aan de Rietveld-academie) W.F. Hermans (lector fysische geografie aan de Rijksuniversiteit Groningen), Helene Nolthenius (universitair docent, later hoogleraar muziekgeschiedenis aan de Rijksuniversiteit Utrecht) en J.W. Schulte Nordholt (leraar geschiedenis, later hoogleraar Geschiedenis van Noord-Amerika aan de Rijksuniversiteit Leiden). Paul Rodenko en L.Th. Lehmann hebben nooit voor langere tijd een

aanstelling bekleed en leefden in hoofdzaak van de pen. Guillaume van der Graft werd predikant en Jan ter Haar volgde in de jaren vijftig zijn vader als directeur van het familiebedrijf op.

De bezettingsjaren hebben op de veertien auteurs een blijvende invloed uitgeoefend. Dat blijkt wanneer men interviews leest die ze op hoge leeftijd gegeven hebben. De oorlogservaringen hebben hen niet meer losgelaten en nogal eens verklaren ze een negatief bepaald mensbeeld met hun belevenissen tijdens de jaren 1940-1945. Zo stelde Jan ter Haar in 1991 in het *Parool*:

Voor zo ver ik al in de mens geloofde, en daar heb ik al heel vroeg niet meer in geloofd, werd ik bevestigd dat er maar heel weinig vooruitgang is, dat de mens wreed en hard is. Ik denk vaak terug aan de oorlog en droom er nog van. Ik kan geen enkele film zien over die tijd. Dan ga ik weg, want anders draait het weer dagenlang door mijn kop heen. (Van der Eerden 1991:1)

Ook wanneer Marga Minco vijftientig geworden is, bevestigt zij in een kranteninterview dat ze nooit los is gekomen van de oorlog:

De oorlog heeft er flink ingehakt, dat mag u gerust weten. Ik denk er nog vaak aan, de beelden zijn nooit weggeweest. Naar mate ik ouder wordt, komen de beelden vaker terug. Maar ik zit niet de hele dag te somberen, hoor. Volgens mijn dochters en vrienden ben ik goedlachs, opgeruimd en heb ik een enorm gevoel voor humor. (Moll 2005:1)

Het valt niet zwaar uitspraken van de resterende twaalf auteurs te vinden die laten zien dat ook voor hen de herinneringen aan de oorlogs- en bezettingsjaren tot op hoge leeftijd actueel zijn gebleven. Zonder nu te willen ontkennen dat er gradaties bestaan in het leed dat de auteurs van het geboortecohort 1919-1921 tijdens de Tweede Wereldoorlog ondergaan hebben, kan men op basis van de in het voorgaande geïntroduceerde terminologie stellen dat er in hun geval van een *Schicksalsgemeinschaft* gesproken kan worden. Er is sprake van gedeelde levenservaringen die zij hebben ondergaan toen hun persoonlijkheid nog niet ten volle was uitgerijpt. De uitwerking van deze levenservaringen is ook vele decennia later nog merkbaar en men mag aannemen dat er zich onder de betroffenen een generationeel bewustzijn ontwikkeld heeft. De vraag is nu in hoeverre dit saamhorigheidsgevoel ook in de literaire activiteiten van de veertien auteurs van het onderzoekscorpus getraceerd kan worden.

De oorlog als literair thema

Wanneer men hun oeuvre tot ongeveer het jaar 1960 bekijkt, dan laat zich al snel vaststellen dat de oorlogs- en bezettingsjaren een sleutelthema vormen. Op één auteur na – op wie ik in het vervolg zal ingaan – besteden allen in hun vroege werk uitgebreid aandacht aan de Duitse usurpatie van Nederland. Kennelijk zagen deze auteurs de literatuur als een vanzelfsprekend medium om over de betekenis en de consequenties van de oorlog te reflecteren. Zelfs binnen de poëzie, die er traditioneel toe neigt van het incidentele en de actualiteit te abstraheren, neemt de oorlog een belangrijke plaats in. Er kan in dit verband op tientallen gedichten van de auteurs uit het geboortecohort 1919-1921 gewezen worden. De bundel *Sonnetten en andere verzen* (1956) van Jan Spierdijk bevat bijvoorbeeld een kleine afdeling onder de titel ‘Herdenking’. Hierin is typische verzetspoëzie opgenomen die in de illegaliteit ontstond en een onmiskenbaar heroïsche toonzetting heeft: ‘Wij hebben niet gebeden of gezucht, / Maar eigen wapenen in de eigen hand genomen.’ (‘De illegale strijders’); of: ‘met uw [= de

verzetsstrijder Maarten van Gilse] geest en bloed / Werd in den winter Hollands stam gevoed.’ (Spierdijk 1956:44;42) Verzetspoëzie hebben eveneens Max Dendermonde en J.W. Schulte Nordholt geschreven. Ook in de gedichten die L.Th. Lehmann tijdens de bezettingsjaren vervaardigde, duikt de oorlogsrealiteit regelmatig op, of dat nu is in de vorm van bommenwerpers en tanks, of door ‘de lijkenlucht die uit Europa stijgt’. (Lehmann 2000:66;67;111)

Na de oorlog vormt de viering van de bevrijding en de dodenherdenking meestal de aanleiding om de Duitse bezetting in poëzie aan de orde te stellen. In de bundel *Horror Coeli* (1946) heeft W.F. Hermans bijvoorbeeld het gedicht ‘Moedeloos in de vrede’ opgenomen. (Hermans 1982:19). In *De vlag van de werkelijkheid* (1956) van Jan G. Elburg vindt de lezer het gedicht ‘5 mei (1954)’. (Elburg 1975:116). J.W. Schulte Nordholt schreef voor de bundel *Het eenvoudig gezaaide* (1959) het gedicht ‘4 mei’; en in *Een lichaam van aarde en licht* (1961) vindt men onder meer ‘De Bevrijding’ en een driedelige cyclus met de titel ‘Na vijftien jaar’. (Schulte Nordholt 1996:71;101;103-105) Ook *Het eiland van Circe* (1948) van Max Dendermonde bevat onder de titel ‘De schurk’ een gedicht over de viering van de bevrijding. Het opent met de vaststelling ‘Weer is het vrede’, waarop het sprekende ik concludeert dat oorlogen uiteindelijk van alle tijden zijn:

Oorlogen, liefste, zullen blijven woeden
eeuwen nadat van Boston of Berlijn,
van stalen helmen en van hoge hoeden
de laatste resten niet meer vindbaar zijn.
(Dendermonde 1959:40)

Ook in het proza van de veertien hier ter discussie staande schrijvers is de Tweede Wereldoorlog alom aanwezig. Romans als *De tranen der acacia's* (1949) en *De donkere kamer van Damokles* (1958) van W.F. Hermans behoren tot de klassiekers van de naoorlogse Nederlandse literatuur. En met deze boeken staat Hermans allesbehalve alleen temidden van de overige vertegenwoordigers van het geboortecohort 1919-1921. Geert van Beek schreef met *Buiten schot* (1961) bijvoorbeeld een roman over de bevrijding van Zuid-Limburg en de maanden die daarop volgden. In *Al lang geleden* (1956) van Willem G. van Maanen draait het om een voormalig verzetsman die tien jaar na de overwinning van de geallieerden door het verleden ingehaald wordt en zich opnieuw met de oorlog geconfronteerd ziet. Jan ter Haar schreef onder het pseudoniem Jan Radinger de roman *Kantoren en priëlen* (1957), waarin de protagonist worstelt met zijn positie in het leven. Door allerlei oorlogsverwickelingen is hij professioneel en persoonlijk op een plaats terecht gekomen die hij nu, twaalf jaar later, als een doodlopende weg ervaart. En in het verhaal ‘Een kwestie van symmetrie’ (1946) van Paul Rodenko filosofeert een schijnbaar toevallige barbezoeker in een lange monoloog over de achterliggende redenen voor het feit dat naties de wapenen tegen elkaar opnemen. Sommige auteurs projecteren de oorlogsthematiek op andere landen dan hun geboorteland. Zo geeft Helene Nolthenius in *Addio Grimaldi!* (1953) een kroniekachtige beschrijving van de late jaren dertig en de eerste helft van de jaren veertig in het Italiaanse plaatsje Grimaldi-di-Ventimiglia. De protagonist van Max Dendermonde’s *De wereld gaat aan vlijt ten onder* (1954) – om het bij deze voorbeelden te laten – is ten slotte een Amerikaanse veteraan uit de Tweede Wereldoorlog die in vredestijd en weer teruggekeerd in de Verenigde Staten moeite heeft zijn draai te vinden.

In de oorlogs- en bezettingstijd vond het schrijverscohort 1919-1921 dus als vanzelfsprekend een thematische inspiratie voor het eigen literaire werk, of nog wat scherper geformuleerd: een schrijverschap dat aan de Tweede Wereldoorlog voorbijgaat, is voor de betreffende auteurs klaarblijkelijk ondenkbaar. Deze laatste vaststelling voert tot een probleem waarmee de veertien auteurs uit het corpus zich allen geconfronteerd zagen en dat

van een principiële aard is. De oorlogsgruwelen en in het bijzonder ook de Holocaust staan aan de basis van een spanningsveld tussen enerzijds het esthetische domein van de literatuur en anderzijds de ethische vragen die de door de nationaal-socialisten begane misdaden tegen de mensheid oproepen. Heeft de literatuur, hebben de ‘schone’ letteren nog bestaansrecht na hetgeen is voorgevallen in de jaren tussen 1939 en 1945? Deze vraag heeft ongetwijfeld de Duitse filosoof Theodor W. Adorno (1903-1969) het pregnantst onder woorden gebracht met zijn veel geciteerde uitspraak uit 1947: ‘Nach Auschwitz ein Gedicht zu schreiben, ist barbarisch.’ (De Strycker 2009)

Ook de auteurs van het geboortecohort 1919-1921 hebben zich bezonnen op het spanningsveld tussen de esthetica van de literatuur en de ethica van het kwaad. In dit verband kan gewezen worden op ‘De gevallen’ van Guillaume van der Graft, dat in het eerste nummer van de eerste jaargang (1945-1946) van het tijdschrift *Columbus* verscheen. In dit gedicht, waarin het lyrische ik zich als Guillaume van der Graft voorstelt, problematiseert de dichter zijn eigen optreden. Joodse onderduikers heeft hij niet gehuisvest en ook voor de ondergrondse pers heeft hij niet geschreven. Wat hij wél gedaan heeft – ‘fraaye bellen blazen’ en ‘rijmen op de eigen naam’ – doet hem achteraf twijfelen aan zijn eigen keuzes:

Kunstbroeders, die mijn gave verzen lazen,
wat heb ik met mijn dichterschap gedaan?
Ik heb er fraaye bellen mee geblazen,
zij drijven nog ter hoogte van de maan.

Maar hier beneden, waar de felle laarzen
van het gespuis ketsten op het trottoir,
heb ik bij ’t weke smelten van de kaarsen
de winter doorgebracht buiten gevaar.

Het is ook mijn schuld dat er Joden stierven,
Gods Naam heb ik gelasterd metterdaad.
Ik rijmde op mijn eigen naam en hiervan
moest ik gekweld verslag doen vroeg of laat.
(Van der Graft 1982-I:81))

De prozaïst Willem G. van Maanen stelt de verhouding tussen literatuur en de historische werkelijkheid van de Tweede Wereldoorlog eveneens aan de orde. Hij twijfelt of de fictie van de roman nog als duidingsmodel in aanmerking kan komen voor een realiteit, die ten gevolge van de oorlogsgruwelen een nieuwe dimensie gekregen heeft:

Alle verhalen zijn voor mij verdacht; die verdenking heeft, wat mij betreft, met de oorlog te maken; er zijn zulke verschrikkelijke dingen gebeurd – zes miljoen joden werden vermoord – dat het niet mogelijk is de realiteit ook maar in de verste verte in het geschreven woord te benaderen. De roman is niet langer geldig omdat het ‘verhaal’ klopt, sluitend is, terwijl de werkelijke feiten in onze geschiedenis aantonen dat de realiteit niet sluit; de realiteit is de fictie voorbijgestreefd. (Bos 1973:1)

Het is tegen deze achtergrond en vanuit het aangelegde generationele perspectief intrigerend dat er één auteur uit het schrijverscohort 1919-1921 is, die in zijn werk uit de jaren veertig en vijftig *niet* ingaat op de Tweede Wereldoorlog: Hans Warren. Zijn positie vraagt daarom om enige bijzondere aandacht.

Staat het tussen de regels?

In een later stadium van zijn literaire carrière buigt Hans Warren zich zelf over het feit dat de bezettingsjaren ogenschijnlijk geen impact op zijn vroege werk gehad hebben. Hij doet dat in het gedicht ‘Grynszpan’ uit *Oorzaak en gevolg* (1972) en beargumenteert dat zijn eerste dichtbundels hoe dan ook niet los van de oorlogsomstandigheden gezien kunnen worden. Het gedicht is genoemd naar Herschel Grynszpan, die opvallend genoeg net als Warren in 1921 geboren werd. Hij was van joodse afkomst en schoot, toen hij zeventien jaar oud was, in Parijs een Duitse diplomaat dood. Deze aanslag zou de aanleiding vormen voor de *Novemberpogrome* van 1938, die in het verleden vaak als de ‘Reichskristallnacht’ betiteld werden. Het gedicht van Warren is dialogisch van opzet en opent met een vraag van een lezer: “‘Nog nooit’, zei hij, ‘las ik in jouw werk / Iets over Nazi-Duitsland, dat je toch beleefde [...] / hoe doe je dat, verwerk je het zonder woorden, / staat het tussen de regels, is het je te incidenteel?’” In de lange beschouwing die dan volgt, legt het sprekende ik uit dat de oorlogsgebeurtenissen hem inderdaad te incidenteel zijn (‘er is geen begin en geen einde. / Hier is een brok oorzaak en gevolg, gevolg en oorzaak’) en dat hij er als jongeman (‘ik was net zeventien’ – net dus als Herschel Grynszpan, met wie het sprekende ik van Warren zich lijkt te identificeren) niet goed raad mee wist:

Ik heb het nooit helemaal kunnen verwerken
dat dit de jungle was waarin ouderen leefden [...]
ik zie geen oplossing, maar sinds voor mij
die klok sloeg, op zeven november acht en dertig
vermijd ik grote woorden, geschermd met leuzen,
staat het inderdaad hoogstens tussen de regels.
(Warren 2002:331)

Warren voelt zich klaarblijkelijk geroepen zich achteraf te verantwoorden voor iets wat hem van zijn leeftijdsgenoten onderscheidt: de afwezigheid van de Tweede Wereldoorlog in zijn vroege werk. Hij wijst op zijn onvermogen de politieke situatie te duiden, maar pleit er tegelijkertijd voor ‘tussen de regels’ te lezen. In *’t Zelve anders* (1975) laat hij zien wat hij daarmee bedoelt. Deze bundel bevat herdichtingen van poëzie uit zijn debuutbundel *Pastorale* (1946), onder andere ook van ‘Landelijke Herfst’ dat nog tijdens de oorlog ontstaan is. (Warren 2002:12) Het gaat om een typisch stemmingsgedicht dat het beeld van een herfstmaaltijd met druiven ergens in de vrije natuur oproept. Warrens herdichting uit 1975 impliceert een herlezing van het oorspronkelijke gedicht in het licht van de oorlogssituatie:

Wie niet, als wij, in het donkerst Europa
van deze eeuw, toen er geen enkele
uitkomst meer leek, jong zijn geweest,
en hebben liefgehad, zullen nooit beseffen

hoe wij ons klampten aan het klein geluk,
een sonnet, een spoortje van weelde,
wat druiven in een kristallen coupe, die scheurde
bij het overtrekken van bommenwerpers.
(Warren 2002:513)

De setting van ‘Landelijke herfst’ roept geen directe associaties met de oorlog op. Volgt men evenwel de redenering van Warren en voert men zich de omstandigheden voor ogen waaronder het gedicht ontstaan is, dan is het juist de harde oorlogswerkelijkheid die de

opgeroepen idylle een extra dimensie geeft. Voor Warren zelf valt op deze manier het ogenschijnlijke verschil tussen hem en de andere vertegenwoordigers van het geboortecohort 1919-1921 weg: de ontstaanscontext van zijn vroege poëzie maakt dat men deze in zijn ogen niet kan lezen zónder haar te relateren aan de oorlog. Ook doordat de factor leeftijd in beide zojuist aangehaalde gedichten benadrukt wordt – vergelijk: ‘de jungle waarin ouderen leefden’, of: ‘wie niet, als wij, in het donkerst Europa [...] jong zijn geweest’ – zoekt Warren *de facto* aansluiting bij zijn leeftijdsgenoten. In feite herstelt hij de generationale saamhorigheid door zich ook literair gezien met het gedicht ‘Grynszpan’ en de herdichting van ‘Landelijke herfst’ expliciet in het gezelschap van zijn leeftijdsgenoten te manoeuvreren.

De *habitus* van het schrijverscohort 1919-1921

Het bleek reeds dat de veertien hier behandelde auteurs in de sociologische zin des woords als een *Schicksalsgemeinschaft* beschouwd kunnen worden. De opvallende plaats van de Tweede Wereldoorlog in hun werk biedt daarnaast een aanleiding hen ook literair gezien in groepsverband te beschouwen. Leggen de veertien auteurs van het geboortecohort 1919-1921 nu ook een gemeenschappelijke *habitus* aan de dag, of concreter geformuleerd: is er sprake van gedeelde denkbeelden en idealen die in hun oeuvres uitgewerkt worden? Op het eerste gezicht lijkt men deze vraag ontkennend te moeten beantwoorden, want de standpunten die in het hier bestudeerde werk tot ongeveer 1960 onder woorden gebracht worden, staan niet zelden diametraal tegenover elkaar. De socioloog Becker stelt dat de Vooroorlogse Generatie – anders dus dan de Protestgeneratie die in de jaren veertig en vijftig het levenslicht zag – in grote lijnen de normen en waarden van vóór 1940 intact gelaten heeft. (Becker 1994:41) De oorlog geldt als een ongunstig intermezzo waarin het uiterste van de mensen gevergd werd om bestaande zekerheden te verdedigen. Uiteindelijk is men daarin geslaagd en kon de *status quo* hersteld worden. Tegen deze achtergrond is het interessant te kijken naar het werk van Guillaume van der Graft en J.W. Schulte Nordholt. Zo schreef eerstgenoemde voor de bundel *Woorden van brood* (1956) het gedicht ‘De vrijheid smaakt naar pijn’, waarin het aan grote offers te danken heet te zijn, dat de vrijheid herwonnen is:

[...] vrijheid is voor de mensen
wat lucht voor de vogels is
en vrijheid is voor de mensen
wat water is voor een vis

en vrijheid bestaat in woorden
die brood geworden zijn
stemmen die zijn gebroken
en bloed dat is vergoten
de vrijheid smaakt naar pijn.

(Van der Graft 1982-I:347)

De – in feite religieus gemotiveerde – noodzaak in oorlogssituaties offers te brengen staat ook centraal in het gedicht ‘Verzet’ uit de bundel *Een lichaam van aarde en licht* van Schulte Nordholt:

Dit is het eerste en grote gebod
dat wij antwoord geven aan God
waar onze naaste is gebleven,
dat wij sterven voor het leven,

dat wij elkander niet verlaten,
dat wij uit liefde haten,
dit is de enige wet:
verzet.

(Schulte Nordholt 1996:102)

Het werk van Guillaume van der Graft en J.W. Schulte Nordholt – en met hen kan bijvoorbeeld ook op Jan ter Haar gewezen worden – bevestigt in feite de maatschappelijk orde zoals die vóór de Tweede Wereldoorlog bestaan had. De geldigheid van concepten als ‘vrijheid’ en ‘verzet’ wordt onder invloed van de oorlogservaringen *niet* ter discussie gesteld en de moraalvoorstellingen die in het werk van de genoemde auteurs uitgedragen worden, sluiten in grote lijnen aan bij het traditionele normen- en waardenpatroon van de Vooroorlogse Generatie. Andere auteurs uit het geboortecohort 1919-1921 tonen zich evenwel kritischer en de standpunten die zij in hun werk verwoorden, lijken erop te wijzen dat hun wereldbeeld zich door toedoen van de oorlog veranderd heeft. (Anbeek 1997) De ontwikkelingen in het naoorlogse Nederland bezien deze auteurs met de nodige distantie. W.F. Hermans laat in het gedicht ‘Het bevrijdingsfeest’ uit de bundel *Hypnodrome* (1947) zelfs de rood-wit-blauwe vlaggen op de dag van de bevrijding niet wapperen. Ze ‘kronkelen zich om hun stokken / Te beschaamd om eens per jaar te waaïen, / Voor zùlk een vaderland.’ (Hermans 1982:29). Een opvallende constante in het proza van Hermans vormen protagonisten die zich gedesillusioneerd tonen over de eigen tijd. Ze laten zich, zoals Lodewijk Stegman in *Ik heb altijd gelijk* (1951), extreem negatief over hun geboorteland uit: ‘Ik spuw op de heleboel. Ik schijt erop, ik schijt op alles.’ (Hermans 2008:31). En Hermans’ Stegman staat niet alleen. Geert van Beek bijvoorbeeld voert in *Buiten Schot* met Walter Stracke eveneens iemand ten tonele voor wie kort na de bevrijding Nederland een gepasseerd station is:

Vaarwel, mijn dierbaar vaderland. Ik ben misselijk geworden van je pietepeuterige kleinzieligheid, je meedogenloos egoïsme. Niets moois is er meer te beleven, liefdadigheid stinkt naar eigenbelang, de liefde naar het bordeel.’ (Van Beek 1961:128).

Een vergelijkbaar geluid valt te beluisteren in Willem G. van Maanens *Al lang geleden*, waarin zich de protagonist Theo Kemp acht jaar na de bevrijding opwindt over het moreel verval dat hij in het Nederland van de wederopbouw constateert: ‘Er is geen gevaar meer, geen honger, geen razzia’s, tenminste niet dicht bij de deur, en dat maakt slaperig. De mensen zijn met zichzelf bezig, in plaats van met elkaar. Er is weer tijd voor neuroses, voor onanie. Er is weer orde.’ (Van Maanen 1956:52)

De opmerkelijke verschillen in het werk van de zojuist aangehaalde auteurs zijn van een dermate principiële aard, dat het bezwaarlijk lijkt van een gemeenschappelijke *habitus* te spreken. Het heeft er alle schijn van dat individualiteit het hier van generationaliteit wint: waar in de ogen van sommigen de vooroorlogse idealen kennelijk nog actueel zijn, hebben ze voor anderen ontegenzeggelijk afgedaan. Er is evenwel een alternatieve manier om de generationele samenhang tussen de veertien auteurs van het onderzoekscorpus te definiëren. Daarbij staan niet zozeer gedeelde denkbeelden en idealen centraal, maar wil ik nagaan met welke existentiële vragen de auteurs van het geboortecohort 1919-1921 zich tijdens hun twintiger en dertiger jaren geconfronteerd zagen. Zou men kunnen stellen dat er sprake is van een aantal typische generatievragen, waarop elk van de veertien auteurs zagezegd een eigen antwoord moest formuleren? Door de generationele identiteit toe te spitsen op gemeenschappelijke vragen wil ik de methodologische speelruimte creëren om het zo

uiteenlopende werk van bijvoorbeeld Guillaume van der Graft en W.F. Hermans, of dat van J.W. Schulte Nordholt en Willem G. van Maanen onder één noemer te brengen. Want met een focus op dominante vraagstellingen blijft enerzijds de generationele eenheid van het schrijverscohort 1919-1921 behouden, terwijl anderzijds de afzonderlijke leden in de gelegenheid gesteld worden zich tot op zekere hoogte individueel te positioneren. Welke nu zouden de generatievragen van het schrijverscohort 1919-1921 geweest kunnen zijn? Gesteld dat ze bestaan, dan valt aan te nemen dat ze hun wortels hebben in de bezettingsjaren, die de veertien auteurs op een moment dat ze daar qua leeftijd ontvankelijk voor waren immers tot een lotsgemeenschap samengesmeed hebben.

De generatievragen van het schrijverscohort 1919-1921

Van de veertien auteurs zijn weinig egodocumenten voorhanden die een beeld geven van de wijze waarop zij de oorlog ondergaan hebben. We kunnen weliswaar over enkele autobiografische teksten beschikken, maar die melden over het algemeen weinig over de wijze waarop hun auteurs de oorlogsjaren ervaren hebben. In *Geen letterheren* (1987) beperkt Jan G. Elburg zich bijvoorbeeld tot de literaire samenwerking tussen een aantal auteurs die later de Vijftigers zouden uitmaken. Jan Spierdijk eindigt zijn jeugdmemoires, die in 1994 onder de titel *Jeugd vol verwachting* (1994) verschenen, op het moment van de Duitse inval. Hermans *Fotobiografie* (1969) en de onder de titel 'Fragmenten jeugd' (2008) gepubliceerde herinneringen van L.Th. Lehmann zijn ten slotte te beknopt van opzet om iets substantieels aan de weet te komen over hun gevoelens tijdens jaren van de bezetting. Opnieuw neemt evenwel Hans Warren een uitzonderingspositie in. Dankzij zijn *Geheim dagboek* (1981-2009) krijgt men in ieder geval voor zover het hem persoonlijk betreft een goede indruk van de psychologische uitwerking van de oorlog. Illustratief is een notitie op 6 juni 1944, de dag van de geallieerde invasie in Normandië. Een staccato van korte vraagzinnen vormt een niet mis te verstane illustratie van zijn vertwijfeling:

's Morgens vroeg. Is de invasie wérkelijk eindelijk begonnen? Zijn de berichten waar? Alles is verward, niemand kan je inlichten. Gesprekken, gefluisterd aan de trap in een huis, en ringsom de eenzaamheid: polders in zomergroen, het golvende, brede water. Als het waar is, komt dan het einde van de oorlog in zicht, dit jaar nog? Zullen we feesten, zullen we ons wérkelijk bevrijd voelen als de verschrikkelijke nazi-terreur van ons is afgenomen? Of zullen we even radeloos verder sukkelen, wat nu, wat nu? Ons leven is verwoest en verlamd. We zullen tot onze dood de littekens dragen, óók geestelijk, voorál geestelijk, en die geestelijke vergiftiging is misschien het ergste. Moeten we er een eind aan maken? Is het leven mooi? Ja. Is het onmogelijk geworden er van te genieten? Ja. (Warren 1981:165-166)

In deze passage, die gedragen wordt door een bij uitstek pessimistisch levensgevoel ('Ons leven is verwoest'), stelt Warren welbeschouwd drie verschillende vraagcomplexen aan de orde. In de eerste plaats probeert hij vat te krijgen op de werkelijkheid: 'Zijn de berichten waar?' Vervolgens vraagt hij zich af hoe het toch verder moet: 'Wat nu, wat nu?'. En in de derde plaats zoekt hij naar de zin achter alles: 'Moeten we er een eind aan maken?' Het eerste van deze drie vraagcomplexen, dat uiteindelijk om de kenbaarheid van de werkelijkheid draait, kan in verband gebracht worden met het feit dat Warren zich bedrogen voelt door de hypocrisie van zijn medemensen. Steeds weer is het moeilijk uit te maken waar men aan toe is:

Te zien hoe je eigen landgenoten die verstikkende overheerser angstig naar de mond praten, hoe de meiden zich verhoeren, hoe men langs de achterdeur zijn zak spekt hoewel er een pot goudsbloemen [als teken van vaderlandsliefde – JK] op de vensterbank staat. Het is weerzinwekkend. Mijn ouders zijn fout, maar eerlijk fout, ze knoeien niet. Veel van de ‘goeden’ die ik ken knoeien wel. Ze praten met Duitsers, lachen met Duitsers, profiteren van Duitsers – o, ’t zijn toch zulke geschikte kerels, ze zijn ook maar gestuurd –; ze hebben de driekleur klaar liggen om uit te steken of te verbranden. Wat is die houding moeilijk te verteren. (Warren 1981:106)

Het tweede vraagcomplex wordt ingegeven door de gedachte dat de oorlog een breuk met het verleden vormt. Warren heeft het gevoel dat zijn leven tot stilstand is gekomen en dat hij moet wachten op het moment dat alles opnieuw begint. Maar deze nieuwe start is steevast met een diep gevoelde frustratie verbonden: ‘Ik zie geen toekomst meer, mijn leven lijkt volkomen verknoeid’. (Warren 1981:173) Het derde vragencomplex is ten slotte onlosmakelijk verbonden met de harde oorlogswerkelijkheid, die geleid heeft tot een regime van volstrekte willekeur dat de mens iedere existentiële zekerheid onttrekt. ‘Ik wil niet dood,’ schrijft Warren op zeker moment, ‘ik wil leven, ik wil niet doodgeschoten worden zoals miljoenen, ik wil zachte dromen en weelde, ijl, haast ongrijpbaar geluk.’ (Warren 1981:98) De omstandigheden zijn evenwel onbeheersbaar en dat vervult de jonge auteur met gevoelens van zinloosheid: ‘Ik heb nog wel moed, maar de grote onzekerheid maakt dat ik denk: waartoe dit of dat doen, ik kan het toch niet afmaken.’ (Warren 1981:71)

Is de werkelijkheid kenbaar? Hoe opnieuw te beginnen? En: Heeft het leven zin? Het valt niet zwaar deze vragen uit Warrens *Geheim dagboek* te destilleren. In het tweede deel van dit artikel wordt nu de hypothese getoetst of de vragen van Warren als de vragen van zijn generatie beschouwd kunnen worden. Hebben ze geldigheid voor elk van de veertien auteurs van het schrijverscohort 1919-1921? Is er met andere woorden in hun werk sprake van een duidelijke preoccupatie met zingevingsvragen, is er aandacht voor de implicaties die voortvloeien uit een nieuw start na de verlamme oorlogsjaren en problematiseren zij de verraderlijkheid en in het verlengde daarvan de kenbaarheid van de werkelijkheid?

Primaire literatuur

- VAN BEEK 1961: Geert van Beek, *Buiten schot*. 's-Gravenhage: Uitgeverij A.A.M Stols / J.-P. Barth, 1961.
- DENDERMONDE 1959: Max Dendermonde, *Tot zover voorlopig*. Amsterdam: De Arbeiderspers, 1959.
- ELBURG 1975: Jan G. Elburg, *Gedichten 1950-1975*. Amsterdam: De Bezige Bij, 1975.
- ELBURG 1987: Jan G. Elburg, *Geen letterheren. Uit de voorgeschiedenis van de Vijftigers*. Amsterdam: Meulenhoff 1987.
- VAN DER GRAFT 1982: Guillaume van der Graft, *Verzamelde gedichten*. Twee delen. Baarn: Bosch & Keuning N.V., 1982.
- HERMANS [1969]: Willem Frederik Hermans, *Fotobiografie*. Amsterdam: Thomas Rap, [1969].
- HERMANS 1982: Willem Frederik Hermans, *Overgebleven gedichten*. Amsterdam: De Bezige Bij, 1982.
- HERMANS 2008: Willem Frederik Hermans, *Ik heb altijd gelijk*. In: Idem, *Volledige werken*, dl II, Amsterdam: De Bezige Bij / Van Oorschot, 2008, p. 7-299.
- LEHMANN 2000: L.Th. Lehmann, *Gedichten 1939-1998*. Amsterdam: Uitgeverij De Bezige Bij, 2000.
- LEHMANN 2008: L.Th. Lehmann, 'Fragmenten jeugd.' In: Idem, *Laden ledigen. Een keuze uit hervonden werk*. Amsterdam: De Bezige Bij, 2008.
- VAN MAANEN 1956: Willem G. van Maanen, *Al lang geleden*. Amsterdam: Em. Querido's Uitgeverij, 1956.
- RODENKO 1988: Paul Rodenko, *Een kwestie van symmetrie. Verzamelde verhalen*. Met een nawoord van Koen Hilberdink. Amsterdam: Meulenhoff, 1988.
- SCHULTE NORDHOLT 1996: Jan Willem Schulte Nordholt, *Verzamelde gedichten*. Tweede druk. Baarn: De Prom, 1996.
- SPIERDIJK 1956: Jan Spierdijk, *Sonnetten en andere verzen*. Bussum: F.G. Kroonder, 1956.
- SPIERDIJK 1994: Jan Spierdijk, *Jeugd vol verwachting. Amsterdamse herinneringen 1919-1949*. Utrecht: Uitgeverij Scheffers, 1994.
- WARREN 1981: Hans Warren, *Geheim dagboek*. Deel I. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker, 1981.
- WARREN 2002 – Hans Warren, *Verzamelde gedichten*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker, 2002.

Secundaire literatuur

- ANBEEK 1990: Ton Anbeek, *Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1885-1985*. Amsterdam 1990.
- ANBEEK 1997: Ton Anbeek, 'Niet het moment voor experimenten. De twee gezichten van de jaren vijftig.' In: Paul Luykx & Pim Slot, *Een stille revolutie? Cultuur en mentaliteit in de lange jaren vijftig*. Hilversum 1997, p. 19-26.
- BECKER 1994: Henk A. Becker, *Generaties en hun kansen*. Amsterdam 1994.
- BOS 1973: Ben Bos, 'Literatuur is een spel.' [Interview met Willem G. van Maanen] In: *De Nieuwe Linie*, 28 maart 1973 [5 p.] Geraadpleegd op 24 januari 2010 via *Literom* (<http://www.knipselkranten.nl>).
- BREMS 2006: Hugo Brems, *Altijd weer vogels die nesten beginnen. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1945-2005*. Amsterdam 2006.
- BUDE 1987: Heinz Bude, *Deutsche Karrieren. Lebenskonstruktionen sozialer Aufsteiger aus der Flakhelfer-Generation*. Frankfurt a.M. 1987.

- CHAMULEAU 1987: Rody Chamuleau, 'Max Dendermonde.' In: *Kritisch Literair Lexikon*, aflevering augustus 1987, 11 + [7] p.
- VAN DOORN 2002: J.A.A. van Doorn, *Gevangen in de Tijd. Over generaties en hun geschiedenis*. Amsterdam 2002.
- VAN EERDEN 1991: Enno van der Eerden, 'De mens is wreed en hard.' [Interview met Jan ter Haar] In: *Het Parool*, 23 augustus 1991 [5 p.]. Geraadpleegd op 24 januari 2010 via *Literom* (<http://www.knipselkranten.nl>).
- FOKKEMA 1999: Redbad Fokkema, *Aan de mond van al die rivieren. Een geschiedenis van de Nederlandse poëzie sinds 1945*. Amsterdam & Antwerpen 1999.
- GIESEN 2003: Bernhard Giesen, 'Generation und Trauma.' In: Jürgen Reulecke (Hrsg.), *Generationalität und Lebensgeschichte im 20. Jahrhundert*. München 2003, p. 59-71.
- HÖRISCH 1997: Jochen Hörisch, *Mediengenerationen*. Frankfurt a.M. 1997.
- KING 1971: Janet K. King, 'The generation theory in German literary criticism.' In: *German life and letters* 25 (1971), p. 334-343.
- LAAN 2003: Nico Laan, 'Literaire generaties.' In: *Nederlandse letterkunde* 8 (2003), p. 296- 301.
- LEGGEWIE 1995: Claus Leggewie, *Die 68er. Portrait einer Generation*. Hamburg 1995.
- MANNHEIM 1964: Karl Mannheim, 'Das Problem der Generationen.' In: Idem, *Wissenssoziologie. Auswahl aus dem Werk*. Hrsg. von Kurt. H. Wolff. Berlin 1964, p. 509-565.
- MIDDELDORP 2005: A. Middeldorp, 'Marga Minco.' In: *Kritisch Literair Lexikon*, aflevering november 2005, 13 + [5] p.
- MOLL 2005: Maarten Moll, 'Ik ben nog niet klaar, als ik niet schrijf ben ik uitgeleefd.' [Interview met Marga Minco] In: *Het Parool*, 7 september 2005 [1 p.]. Geraadpleegd op 25 januari 2010 via *Literom* (<http://www.knipselkranten.nl>).
- NIETHAMMER 2003: Lutz Niethammer, 'Sind Generationen identisch?' In: Jürgen Reulecke (Hrsg.), *Generationalität und Lebensgeschichte im 20. Jahrhundert*. München 2003, p.1-16.
- VAN DER POL 2006: Kees van der Pol, 'Willem G. van Maanen.' In: *Kritisch Literair Lexikon*, aflevering december 2006, 17 + [6] p.
- RUITER 1998: Frans Ruiter, 'Opkomst en neergang van het generatiebegrip in de literatuurwetenschap.' In: Hans Righart en Paul Luykx (red.), *Generatiemix. Leeftijdsgroepen en culturen*. Amsterdam & Antwerpen 1998, p. 38-62.
- VAN DE SANDE 1982: Jef van de Sande, 'Geert van Beek.' In: *Kritisch Literair Lexikon*, aflevering mei 1982, 7 + [4] p.
- SCHENKEVELD-VAN DER DUSSEN 1993: M.A. Schenkeveld-van der Dussen (hoofddred.), *Nederlandse literatuur, een geschiedenis*. Groningen 1993.
- DE STRYCKER 2009: Carl de Strycker, 'Schreiben nach Westerbork und Breendonk? Adorno's Satz nach Auschwitz ein gedicht zu schreiben, ist barbarisch und die niederländischsprachige Literatur.' In: Roland Duhamel & Guillaume van Gemert, *Nur Narr? Nur Dichter? Über Beziehungen von Literatur und Philosophie*. Würzburg 2009, p. 325-341.
- ZINNECKER 2003: Jürgen Zinnecker, "'Das Problem der Generationen.'" Überlegungen zu Karl Mannheims kanonischem Text.' In: Jürgen Reulecke (Hrsg.), *Generationalität und Lebensgeschichte im 20. Jahrhundert*. München 2003, p. 33-58.